

## کتاب شناسی و نسخه شناسی توصیفی «علم الهی»

غلامرضا نقی جلال آبادی<sup>۱</sup>

### چکیده

نگارنده پس از مقدمه ای کوتاه در باب علم الهی و دامنه این مبحث، فهرستی از پنجاه و یک رساله در این باب را که از قرن چهارم تا سیزدهم نوشته شده، به ترتیب زمان مؤلفان می آورد، نسخه های خطی یا ویژگی های چاپی آنها را می شناساند و توضیح کوتاهی در باره آنها بیان می دارد. برخی از این منابع، منابع مشتمل یعنی پاره ای از کتابی دیگر هستند. این مقاله را می توان نوعی فهرست موضوعی از نسخه های خطی دانست.

### کلیدواژه:

علم الهی - کتابشناسی؛ توحید - علم الهی؛ نسخه های خطی - فهرست موضوعی.

۱. پژوهشگر حوزوی در زمینه کتابشناسی و نسخه شناسی.

## مقدمه

واژه «علم» در لغت عرب به معنای مصدری «دانستن» و «دانش» است<sup>۱</sup>، بر خلاف جهل و نادانی، و در بعض لغات به معنای «یقین» آمده است<sup>۲</sup>، و فلاسفه نیز علم را درباره خداوند و سایرین به همان معنای لغوی لحاظ کرده‌اند، هرچند خود دانستن در علم حضوری و حصولی متفاوت است.

بی تردید یکی از صفات جمال و کمال خداوند تعالی «علم» می‌باشد، به عبارتی دیگر «علم» از صفات ثبوتی و از صفات ذاتی باری تعالی است.

چنین گفتاری عقیده همه فلاسفه و متکلمان اسلامی بوده؛ بلکه مورد وفاق همه خداپرستان جهان می‌باشد، تنها عامل تفرق و جدایی دیدگاه‌ها در حدود و ثغور و چگونگی علم خداوند است.

آیا خداوند پیش از ایجاد اشیاء علم به هیئت و صورت آنها داشته است یا نه؟ آیا علم او قدیم ذاتی است یا علم حادث است؟ آیا علم قدیم ذاتی علم به ذات باری تعالی است به لا مغایرت؟ هر کدام از این فرضیه‌ها طرفدارانی دارد، و معرکه ای در کتب و اذهان ایجاد کرده‌اند. در بینش اسلامی ما خداوند به همه امور عالم و از هر چیزی آگاه است بلکه همه امور و تمام اشیاء پیش او حاضرند.

{ يعلم ما فی البر و البحر و ما تسقط من ورقه الا يعلمها }<sup>۳</sup> علم خداوند از نخست به کلیه حوادث و رخدادهایی که در جهان واقع می‌شود تعلق گرفته است، او از ازل می‌دانسته که فلان پدیده و فعل خاص در کدام روز و در چه شرایطی محقق و عملی می‌شود و در این صورت انسانها از انجام آن کار ناگزیر و ترک آن برایشان ناممکن است.

## نشانه‌های علم خداوند در جهان هستی

بی شک موجودی که به این قوانین و اسرار جاهل باشد نمی‌تواند چنین نظم شگفت‌انگیزی را پدید آورد.

۱ لسان العرب، ج ۱۲، ص ۴۱۶.

۲ مصباح المنیر، ج ۲، ص ۴۲۷

۳ انعام (۶): ۵۹.

{الا يعلم من خلق وهو اللطيف الخبير} <sup>۱</sup>

بر این اساس همه موجودات معلول خداوند هستند و وجود عینی هر معلولی نزد علتش حاضر است و از او غایب نیست.

### اهمیت توجه به علم الهی

در یک نگاه مختصر به قرآن مجید می‌یابیم که واژه «علم» قریب یکصد و چهل و پنج مرتبه در آن بکار رفته و بیش از صد مورد به علم خداوند توجهی خاص شده است؛ چرا که خداوند متعال با توجه دادن انسان‌ها نسبت به علم و آگاهی خویش، نقش سازنده و تأثیر گذار در رفتارهای آنها را یاد آور می‌شود.

### آثار و نتایج آگاهی انسان به علم الهی

یکی از آثار شگرف و تأثیر گذار آن این است که انسان‌ها می‌فهمند همه رفتارهای پنهان و آشکارشان در محضر خداوند است، و به عبارت مرحوم امام خمینی (قدس سره): «عالم محضر خدا است» و بدین جهت می‌کوشند مرتکب خلاف و گناه و عصیان نشوند، همیشه این هشدارهای خداوند را در گوش دارند که:

{واعلموا ان الله يعلم ما فی انفسکم}؛ <sup>۲</sup> ای انسان آگاه باش که وسعت علم الهی آن گونه است که همه کارهای شما را می‌داند.

اثر دیگرش این است که انسان‌ها خود را در یک امنیت همه جانبه احساس می‌کنند؛ چرا که می‌دانند خداوند به همه کارها و امور و سرنوشت آنها احاطه دارد و لحظه ای آنان را به خویش واگذار نمی‌کند، و رزق و روزی آنها تا وقتی که در دنیا هستند تأمین است، و مرگ و حیات به دست با کفایت اوست.

دیگر اثرش این است که علم و آگاهی نسبت به حضور در محضر خداوند موجب پیدایش امید به او می‌شود، فقط از او استمداد می‌کند و اطاعت همه جانبه از او می‌کند، چرا که می‌داند او هم شاهد و ناظر است و هم عالم و محیط است.

۱ ملک (۶۷): ۱۴.

۲ بقره (۲): ۲۳۵.

نمونه‌ای از (علم الهی) در قرآن مجید :

- ۱- بعضی از آیات، علم احاطی خداوند به همه افراد بشر، از گذشتگان و آیندگان را خبر می‌دهد {ولقد علمنا المستقدمین منکم ولقد علمنا المستأخرین}.<sup>۱</sup>
۲. آیاتی دیگر از علم خداوند به اجل انسان‌ها و امت‌ها خبر می‌دهند:  
{و ما اهلکنا من قریة الا ولها کتاب معلوم}.<sup>۲</sup>  
{هو الذي خلقکم من طین ثم قضی اجلا واجل مسمی عنده}.<sup>۳</sup>
۳. آیاتی دیگر علم الهی به اسرار و رازهای نهفته درون و اندیشه‌های انسان‌ها را بیان می‌کند:

- {قل ان تخفوا ما فی صدورکم او تبدوه یعلمه الله و یعلم ما فی السماوات وما فی الأرض}؛<sup>۴</sup>
۴. در دیگر آیات احاطه علمی خداوند به قرار گرفتن دانه‌ها در دل خاک گوشزد شده:  
{و لا حبة فی ظلمات الارض و لا رطب و لا یابس الا فی کتاب مبین}؛<sup>۵</sup>

### سخن پایانی

با عنایت به اهمیت طرح مسائل علم الهی و معرفی نظریه‌های اندیشمندان حوزه کلام و فلسفه برای جویندگان و پژوهشگران این عرصه و برای پاسخ‌گویی به انبوه پرسشها در این زمینه، لازم دانسته شد کندوکاوی برای شناساندن نسخه‌های خطی و چاپی این موضوع حساس کلامی انجام شود.

بر این اساس سعی شده با رعایت ترتیب تاریخ وفات مولفین شناخته شده، رساله‌ها از اواخر قرن چهارم تا سیزدهم هجری قمری، به معرفی نسخه‌های خطی و چاپی و خلاصه‌ای از محتوای آنها پرداخته شود، و رسائل مولفینی که ناشناخته‌اند در پایان معرفی شوند.

\*\*\*

۱ حَجَر (۱۵): ۲۴.

۲ حَجَر (۱۵): ۴.

۳ انعام (۶): ۲.

۴ آل عمران (۳): ۲۹.

۵ انعام (۶): ۵۹.

۱. العلم الإلهي = العلم الأعلى = الملائ الأعلى / فارابی، ابو نصر محمد بن طرخان مشهور به «معلم ثانی» (متوفی ۳۳۹ ق)  
تنها نسخه خطی کتاب:

• تهران، مجلس، ش ۶۵۳۲/۵، تاریخ کتابت: رجب (۸۹۹ ق) ۱.

از آنجا که فارابی دانش آموخته افلاطون و ارسطو بوده است بیشترین اعتقادات فلسفی اش با فلسفه یونان انس دارد. وی مسائل علم الهی را در سه بخش طرح کرده است، بخش اول در ذات موجود است، ایشان عوارض را اموری بی واسطه عارض موجود می دانند. بخش دوم درباره مبادی علوم جزئی مانند: منطق و ریاضیات بحث می کنند، در بخش سوم بحث از موجوداتی است که جسم نیستند و در اجسام هم نیستند، موجود واحد است یا کثیر، متناهی است یا غیر متناهی.

فارابی از اولین کسانی است که وجود را به واجب الوجود و ممکن الوجود تقسیم کرده است.

۲. علم الواجب (ضمن «التعلیقات») / ابن سینا، ابو علی حسین بن عبدالله بخاری (متوفی ۴۲۷ ق)

- چاپ: بیروت، نشریه مکتبه الاعلام الاسلامی، تحقیق: عبد الرحمن بدوی، ۱۴۰۴ ق  
بخش کوتاهی از کتاب تعلیقات پیرامون علم الهی است. ایشان همانند اکثر حکماء مشاء قائل هستند که حقیقت واجب الوجود وجود خاص و متعین به ذات مقدس و صفات کمالی اوست مثل علم و قدرت و حیات و اراده ۲.

۳. الملخص = ملخص البحوث الأقدمین و محصل آراء الأولین / فخر رازی، محمد بن عمر بن حسین تبرستانی (متوفی ۶۰۶ ق)

این کتاب به دو بخش کلی تقسیم شده است، قسم اول منطق و قسم دوم حکمت. قسم منطق؛ که چاپ شده و در دسترس قرار دارد.

۱ فهرست نسخ خطی مجلس، ج. ۲، ص ۱۰۷، فهرستگان (فنخا)، ج ۲۲، ص ۸۶۲  
۲ التعلیقات، شیخ رئیس، ص ۱۴-۱۶ و ص ۱۱۵-۱۱۶.

قسم حکمت؛ مشتمل بر امور عامه و احکام جواهر و اعراض و علم الهی می‌باشد، این قسم نسخه خطی دارد و چاپ نشده است.  
 فخر رازی علم را از صفات کمال خداوند دانسته و قائل هستند علم یک حالت اضافی برای خداوند دارد و تغییر اضافات برای او جایز است.  
 از این رساله تعداد هشت نسخه خطی شناسایی شده است:

- تهران، مجلس، ش ۸۲۷ ط.
- تهران، مجلس، ش ۹۴۶۳/۵.
- قم، مرعشی، ش ۱۲۴۸۱.
- قم، مرکز احیاء، ش ۱۱۵۹.
- تهران، مجلس، ش ۱۵۵۰۸.
- تهران، ملک، ش ۶۲۶۹.
- تهران، ملی، ش ۱۱۱.
- تهران، دانشگاه، ش ۲۵۶.

۴. علم الواجب / بابا افضل مرقی کاشانی، محمد بن حسین (متوفی ۶۶۷ ق)  
 رساله ای است مفصل رد بر مشائون که قائل هستند علم خداوند شامل جزئیات نمی‌شود، ایشان ضمن رد این نظریه مدعای خویش را از دو راه اثبات می‌کند، از راه علم به ذات حق تعالی، و از راه علم به علت. این رساله ضمن مجموعه تألیفات بابا افضل تدوین شده است.  
 و از آن تعداد دو نسخه شناسایی شده است:<sup>۱</sup>

- مشهد، رضوی، ش ۶۴۱۹.
- تهران، دانشگاه، ش ۸۱۶ ف.

۵. شرح رساله العلم = کیفیت علم الواجب = اجوبة مسائل البحرانی / طوسی، خواجه نصیر الدین محمد (متوفی ۶۷۲ ق)

احمد بن علی بن سعید بن سعاده بحرانی (متوفی ۶۶۷ ق) برای علم بیست و چهار مساله متفرع نموده است و همه آنها را در رساله اش فهرست کرده است و لکن عمرش وفا نکرد تا

۱ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۶۰۹.

آنها را توضیح دهد؛ بدین جهت شاگرد او اسماعیل بن سلیمان بحرانی ملقب به جمال الدین - استاد ابن میثم بحرانی - نوشته‌های استاد را نزد خواجه نصیرالدین طوسی فرستاد تا ایشان در این تفریعات تحقیق نماید.

خواجه نصیر صاحب رساله را ستود و احترام کرد و سپس به شرح و تعلیق بر تمام رساله بحرانی پرداخت و در بعض موارد نظرات او را نقد کرد.

اسماعیل بن سلیمان کتاب استاد را به ضمیمه پاسخهای خواجه نصیر به نامه خود، به همراه رساله خواجه در شرح رساله علم، یک جا آورده است و بر آن مقدمه ای نگاشته است. این رساله ضمن اجوبة المسائل النصيرية (۲۰) رساله شماره (۹) به چاپ رسیده است.<sup>۱</sup> از این رساله تعداد ۵۷ نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران شناسایی شده است.<sup>۲</sup> مهمترین نسخه‌ها:

- تهران، دانشگاه، ش ۶۳۰/۱۱
- تهران، مجلس، ش ۶۳۰/۱۱
- تهران، مجلس، ش ۸۹۱۵/۱۲
- مشهد، رضوی، ش ۷۷۳۶
- قم، مرعشی، ش ۷۸۴۴/۳

#### ۶. علم الله والحركة والسكون / فضل بن احمد بن خلف (قرن ۶)

رساله ای است درباره علم الهی و حرکت و سکون و عقل و نفس و طبیعت و عنصر. تنها نسخه خطی کتاب:

- تهران، دانشگاه، ش ۹۴/۳<sup>۳</sup>

#### ۷. الدرّة الفاخرة (علم الهی) / جامی، نور الدین عبد الرحمن بن احمد (متوفی ۸۹۸ ق)

این کتاب مشتمل بر یازده مساله از مسائل مهم اعتقادی است که اهم آنها بدین شرح است:

۱ تهران، پژوهشگاه علوم اسلامی، تحقیق عبدالله نورانی، سال (۱۳۸۳ ش).  
۲ فهرستگان (فنخا)، ج ۱۹، ص ۸۰۱-۸۰۵.  
۳ فهرستگان (فنخا)، ج ۲۲، ص ۸۶۲

مفهوم وجود، وحدت وجود، ماهیت صفات خداوند، ماهیت کلام خداوند، صدور عالم از خداوند، علم خداوند به جزئیات.

ایشان علم الهی را به روش تطبیقی طرح کرده‌اند، نخست مذاهب مقابل متکلمان و فلاسفه را مطرح کرده و سپس مذهب متصوفه را، وی از آنجا که خود از مشرب متصوفه پیروی می‌کند، نظریه خویش را با عنایت به اعتقادات آنها در علم الهی بیان نموده است. این کتاب در سالهای متوالی به چاپ رسیده است.<sup>۱</sup>

۸. علمه تعالی (ضمن «اثبات الواجب») / دشتکی شیرازی، صدر الدین ثانی محمد بن منصور (متوفی ۹۰۳ ق)

این رساله فصل پنجم، و در واقع بزرگترین فصل از کتاب (اثبات الواجب) می‌باشد. در این فصل بعد از بیان یک مقدمه کوتاه مسائل علم الهی را طی هفت مطلب به شکل مبسوط تحریر نموده‌اند.

مباحث اساسی فصل پنجم:

- درباره کیفیت علمه تعالی بالموجودات
- علم خداوند به ذات خویش
- چگونگی علم خداوند بالموجودات المتغایرة است و بعد از آن به بیان احاطة علمه تعالی بالأمر الكلية پرداخته اند.

از این رساله تعداد ۲۸ نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران شناسائی شده است.<sup>۲</sup> مهمترین نسخه های رساله:

- تهران، مجلس، ش ۱۸۳۴/۳
- تهران، سپهسالار، ش ۲۲۸
- قم، مرعشی، ش ۶۶۰۷/۱
- قم، مرعشی، ش ۵۰۹۴/۱
- قم، مرکز احیاء، ش ۱۷۴/۱

۱ تهران، موسسه مطالعات اسلامی، سال (۱۳۵۸ ش) از ص ۱۴-۲۴

۲ فهرستواره (دنا)، ج ۱، ص ۱۶۰.



۹. علمه تعالی (ضمن «کشف الحقائق المحمدية») / دشتکی شیرازی، غیاث الدین منصور حسینی (متوفی ۹۴۸ق)

- چاپ: تهران، دانشگاه تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۶ش<sup>۱</sup>  
این رساله شرحی است از غیاث الدین بر کتاب (اثبات الواجب) والد بزرگوارشان که عبارات پدر را آورده و طی هفت فصل آنها را شرح داده‌اند. ایشان همانند ابن سینا و ابونصر معتقد است که علم خداوند زائد بر او نیست، بلکه علم خداوند به لوازمه منطوق فی علمه بذاته تعالی.

۱۰. علم الواجب بالجزئیات / حلی، جمال الدین محمد بن عبدالکریم (متوفی ۹۲۷ق)  
به نظر ایشان علم در اصطلاح حکماء ادراک کلیات است، اما ادراک جزئیات علم نیست بلکه احساس است، و خداوند تعالی احساس ندارد، چون احساس متوقف بر وسایل جسمی است و خداوند جسم نیست، پس ادراک جزئیات برای خداوند معنا ندارد.  
از این رساله تعداد سه نسخه خطی شناسایی شده است:

- تهران، دانشگاه، ش ۲/۲۴۶۵.
- یزد، جامع کبیر، ش ۲/۱۸۴، تاریخ کتابت این دو نسخه (۹۵۰ق) می‌باشد.
- یزد، وزیری، ش ۲/۲۳۱۸.

۱۱. علم الواجب تعالی / دشتکی شیرازی، احمد بن ابراهیم حسینی (متوفی ۱۰۱۵ق)  
وی معتقد است خداوند متعال عالم به معلومات قبل از ایجاد هست و علم او به ذاتش عین علم به معلوماتش می‌باشد، و معلوم بالذات علم است نه معلوم.  
از این رساله تعداد سه نسخه خطی شناسایی شده است:

- قم، مرعشی، ش ۱۱/۱۲۰۴۵.
- تهران مهدی بیانی، ش ۲۲/۲۳۷. تاریخ کتابت این نسخه (۱۰۶۸ق) می‌باشد.
- تهران، دانشگاه، ش ۲۰/۲۱۹۸، تاریخ کتابت این نسخه (۱۲۶۳ق) می‌باشد<sup>۲</sup>.

۱ مصنفات غیاث الدین دشتکی، ج ۲، ص ۸۲۹ - ۹۰۵.  
۲ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۶۰۷.

### ۱۲. العلم الإلهي / شوشتری، نور الله بن شرف الدین (شهادت ۱۰۱۹ ق)

از این رساله تعداد دو نسخه شناسایی شده است:<sup>۱</sup>

- تهران، الهیات، ش ۵۱/۸.
- شیراز، شاه چراغ، ش ۸۱۷/۸.

### ۱۳. علم الواجب / استرآبادی، محمد امین بن محمد شریف (متوفی ۱۰۳۳ ق)

از این رساله تعداد سی نسخه خطی شناسایی شده است. مهمترین نسخه‌ها عبارت اند از:

- مشهد، رضوی، ش ۱۲۴۶/۱.
- مشهد، رضوی، ش ۲۰۶۶۴.
- تهران، دانشگاه، ش ۱۰۲۸/۱۶.
- تهران، مجلس، ش ۶۴۶۷/۲.
- قم، مرعشی، ش ۷۰۳۶/۶۴.

### ۱۴. علم الواجب / میر داماد، سید محمد باقر بن محمد حسینی استرآبادی (متوفی

۱۰۴۰ ق)

- چاپ: تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تحقیق عبدالله نورانی، ۱۳۸۵ ش، ضمن

«مصنفات میر داماد»

ایشان برای علم دو معنی ذکر کرده است، یکی به معنی مصدری اضافی و دیگری به معنی انکشاف که صفت و ملکه است. وی علم خداوند به معنی اول را باطل دانسته و معنی دوم را می‌پذیرد که علمه بذاته تعالی علم به معلومات نیست بلکه علم او عین یکی از معلوماتش می‌باشد. پس ذات حق تعالی هم علم است و هم معلوم.

از این رساله تعداد ۲۷ نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران شناسایی شده است.<sup>۲</sup> مهمترین

این نسخه‌ها عبارت اند از:

۱ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۵۸۸  
 ۲ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۶۰۷-۶۰۸

- تهران، مجلس، ش ۴۹۴۲/۵۰
- قم، مرعشی، ش ۱۳۰۹۶/۲۳
- تهران، دانشگاه، ش ۲۵۰۸/۱۳

#### ۱۵. علم الله تعالی / کاشف یزدی، قاضی بن کاشف الدین محمد (متوفی ۱۰۷۵ق)

رساله ای است مختص پیرامون علم الهی و اشاره به تعدادی از آراء و دلایل رد و اثبات مخالفین علم الهی، که به شیوه متکلمین امامیه تحریر گردیده است. این رساله دارای یک نسخه خطی می باشد.

- چالوس، کتابخانه امام صادق (علیه السلام) ش ۴۰۹/۳<sup>۱</sup>.

#### ۱۶. علم الإلهی = علم الله تعالی = الرسالة الخاقانیة / سیالکوتی، عبد الحکیم بن شمس الدین (متوفی ۱۰۶۷ق)

رساله ای فلسفی استدلالی در علم باری تعالی است، و در سه مسأله بحث کرده است:

۱. اثبات علمه تعالی؛

۲- ان علمه تعالی ما هو وکیف هو؛

۳- تکفیر الفلاسفة فی هذه المسألة.

تالیف این رساله در ۱۲ ربیع الاول (۱۰۵۷ق) صورت گرفته است.

از این رساله تعداد هفت نسخه خطی شناسایی شده است، از جمله آنها است:

- قم، مرعشی، ش ۱۲۵۸۹/۱۷.

- قم، مرعشی، ش ۳۸۶/۶.

- مشهد، رضوی، ش ۱۱۸۷۳.

#### ۱۷. علم الهی (ضمن «زبدة المعارف») / گرجی اصفهانی، لاجین بن عبدالله (متوفی ۱۰۷۹ق)

در مورد مولف کتاب اختلاف وجود دارد. این رساله مشتمل بر یک مقدمه و سی مطلب و

۱ فهرستگان (فنخا)، ج ۲۲، ص ۸۵۸

یک خاتمه در اصول اعتقادات، بر مبنای مذهب شیعه می‌باشد. مطلب سوم کتاب در بیان علم الهی است.

از این رساله یک نسخه خطی شناسایی شده است:

- تهران، دانشگاه، ش ۲۹۱۵<sup>۱</sup>.

۱۸. اللّباب في علم الله / فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی (متوفی ۱۰۹۱ ق)

- چاپ: تهران، مدرسه عالی شهید مطهری، تحقیق امامی کاشانی و بهراد جعفری، ۱۳۸۷ ش، ضمن مجموعه «رسائل فیض».

فیض این رساله را به درخواست فرزندشان محمد ملقب به علم الهدی تحریر نموده است. به نظر ایشان عالمیت و معلومیت عین فاعلیت و مفعولیت هستند، زیرا علم را حصول معلوم برای عالم می‌دانند.

۱۹. مسألة العلم الأزلي / قزوینی، سید معصوم بن میر فصیح حسینی (متوفی ۱۰۹۲ ق)

به نظر مولف رساله، علم موجود نمی‌شود مگر با ارتسام و تقرر، و علم خداوند به اشیاء از مراتب اتم واکمل علوم و از بالاترین مراتب انکشاف می‌باشد و او را عالم به ازلیات و زمانیات می‌دانند.

از این رساله تعداد سه نسخه خطی شناسایی شده است:

- تهران، سپهسالار، ش ۱۳۸۱/۴.
- تهران، دانشگاه، ش ۷۶۸۷/۴.
- تهران، مجلس، ش ۱۷۷۸۲<sup>۲</sup>.

۲۰. علم الباری / خوانساری، آقا حسین بن جمال الدین محمد (متوفی ۱۰۹۸ ق)

- چاپ: قم، کنگره محقق خوانساری، تحقیق: رضا استادی، ۱۳۷۸ ش، ضمن «مجموعه رسائل»

۱ فهرست نسخ خطی مرکز مطالعات و تحقیقات، ج ۱، ص ۲۵۶، ش ۲۸۸

۲ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۵۸۴

وی علم خداوند به ممکنات را ازلی می‌داند، یعنی علم خداوند سابق بر ایجاد است، و گذشته از این علم سابق خداوند را عین ذات او می‌داند و همان گونه که کنه ذات او زائل نمی‌شود، شناخت کنه علم و کیفیت احاطه به همه معلومات او را نمی‌شود جدا دانست. از این رساله تعداد شش نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران شناسایی شده است.<sup>۱</sup>

۲۱. علم الله = علم الواجب = الرسالة البرهانية = اثبات علم الواجب / ملا شمس‌گیلانی، شمس‌الدین محمد (متوفی ۱۰۹۸ق)

تاریخ تألیف رساله ۱۰۴۸ ق در مکه مکرمه می‌باشد.

ایشان معتقد است فلاسفه، علم قسم ثالث را نشناخته‌اند؛ زیرا آنها با علم حصولی و حضوری او فقط آشنا هستند، و تمام معضلات علم واجب از همین عدم تصور قسم ثالث از علم الهی پیش آمده است، و قسم ثالث همان مبدا انکشاف است.

از این رساله تعداد ۲۸ نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران شناسایی شده است.<sup>۲</sup> مهمترین

این نسخه‌ها عبارت‌اند از:

- تهران، مجلس، ش ۴۰۸۵/۲
- قم، مرعشی، ش ۱۰۹۰۱/۳
- تهران، دانشگاه، ش ۳۰۴/۲
- تهران، مجلسی، ش ۸۸۳/۷.

۲۲. علم الباری / قزوینی، محمد ابراهیم بن محمد معصوم حسینی (متوفی ۱۱۴۹ق)

وی به نوشته آقا بزرگ از شاگردان آقا جمال خوانساری است.<sup>۳</sup> تاریخ تألیف رساله جمادی الاولی ۱۱۴۸ ق می‌باشد.

این رساله پاسخی است به یک سوال که پرسیده شده آیا علم ازلی خداوند به اعتبار معدومات ممکن است یا نه؟ ایشان جواب را با توجه به شرح «الرسالة العلم» خواجه نصیر مکتوب کرده‌اند.

۱ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۵۹۰

۲ فهرستگان (فنخا)، ج ۲۲، ص ۹۲۱-۹۲۳

۳ الذریعة، ج ۱۵، ص ۳۱۷

از این رساله تعداد سه نسخه خطی شناسایی شده است:

- تهران، مجلس، ش ۱۵۳۳۲.
- تهران، مروی، ش ۷۲۳/۵.
- تهران، دائرة المعارف، ف ش ۱۰۰۰/۹.<sup>۱</sup>

۲۳. شرح رساله علم الباری / رضوی قمی، میر صدر الدین بن محمد باقر (متوفی ۱۱۶۰ ق)

این رساله شرحی بر رساله علم الباری میر محمد ابراهیم حسینی قزوینی است.

نسخه‌های خطی:

- تهران، مجلس، ش ۵۲۰۱/۳.
- همدان، مدرسه غرب، ش ۲۰۹.
- تهران، مجلس، ش ۵۲۰۱/۲.
- تهران، مروی، ش ۷۲۳/۴.
- تهران، مروی، ش ۷۲۳/۷.<sup>۲</sup>

۲۴. علم الله تعالی = علم الواجب = کیفیت علم الواجب / کشمیری، محمد شریف (قرن

۱۱ ق)

وی علم خداوند را ازلی می‌داند؛ زیرا علم او عین ذاتش می‌باشد.

از این رساله تعداد نه نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران شناسایی شده است.<sup>۳</sup> مهمترین

این نسخه‌ها عبارت است از:

- قم، مرعشی، ش ۲۷۹۲/۲.
- تهران، دانشگاه، ش ۲۸۳۰/۳.
- تهران، دانشگاه، ش ۷۶۹۸/۲.
- تهران، مجلس، ش ۹۵۰۰/۴۴.

۱ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۵۹۰

۲ فهرستواره (دنا)، ج ۶، ص ۸۵۱

۳ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۵۸۶

#### ۴۵. العلم الإلهي / بحرانی، محمد بن ابراهیم حسینی (قرن ۱۱ق)

رساله ای کوتاه درباره علم الهی، که از افاضات استادش مرحوم ملا محمد صادق اردستانی بدست آمده است.

از این رساله تعداد سه نسخه خطی شناسایی شده است:

- قم، گلیپایگانی، ش ۱۹۶۲/۴ - ۱۰/۱۷۲.
- تهران، مروی، ش ۸۷۷/۱۸.
- تهران، سپهسالار، ش ۱۴۲۶/۲.<sup>۱</sup>

#### ۴۶. رسالة العلم / ترکمانی قمی، علی قلی بن قره چغای (قرن ۱۱ق)

ایشان اقسام علم را در هشت فصل بیان کرده‌اند و علم الهی را متعلقی الذات می‌دانند.

از این رساله دو نسخه خطی شناسایی شده است:

- تهران، دانشگاه، ش ۳۲۳۵/۱.<sup>۲</sup>
- تهران، دانشگاه، ش ۱۸۱۸/۳.

#### ۴۷. علم الهی / همدانی، عبد الصمد بن محمد حسین (شهادت ۱۲۱۶ق)

مؤلف این رساله علم الهی را عین ذات حق تعالی می‌داند.

از این رساله تعداد دو نسخه خطی شناسایی شده است:

- تهران، مجلس، ش ۱۱۳۸.
- قم، مرعشی، ش ۶۳۲۵.<sup>۳</sup>

#### ۴۸. مسألة العلم / گیلانی، نظر علی بن محسن (متوفی ۱۲۱۷ق)

- چاپ: تهران، انجمن حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۵۷ش، ضمن «التحفة»

این کتاب در هشت تحفه و یک خاتمه تألیف گردیده است، تحفه سوم تا پنجم درباره علم

الهی است، حواشی اطراف کتاب از ابن ابی جمهور احسانی می‌باشد.<sup>۴</sup>

۱ فهرستگان (فنخا)، ج ۲۲، ص ۸۶۳

۲ فهرستگان (فنخا)، ج ۲۲، ص ۸۴۹-۸۵۰

۳ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۵۸۸

۴ . التحفة، ضمن بسیط الحقیقة و وحدت وجود، تألیف ملا علی نوری، تهران، انجمن حکمت و فلسفه

از این رساله تعداد دو نسخه شناسایی شده است:

- مشهد، الهیات، ش ۲۱۷۲۸.
- مشهد، الهیات، ش ۱۴۵۰/۵۹۶/۲.<sup>۱</sup>

### ۴۹. علم الله تعالی / احسائی، احمد بن زین الدین (متوفی ۱۲۴۱ق)

مکتوبی در جواب سوالات شیخ احمد بن صالح بن طوق پیرامون علم الهی است و در سال ۱۲۳۴ ق تحریر شده است.

این رساله یک نسخه خطی دارد.

- مشهد، کتابخانه شیخ علی حیدر، ش ۱۵۴/۳ و ۱۶۴.<sup>۲</sup>

### ۳۰. شرح رساله العلم = شرح لباب الکلام / احسائی، احمد بن زین الدین (متوفی ۱۲۴۱ق)

- چاپ: بصره، مطبعه غدیر، ۱۴۳۰ ق.

این نوشته نقدی است بر رساله «اللباب» فیض کاشانی، فیض در آن کتاب درباره کیفیت علم باری تعالی به اشیاء جزئی و کلی و محسوسات و معقولات سخن گفته است، حرف‌های فیض به مذاق احسائی خوش نیامده و ضمن رد کلام ایشان وی را متهم به پیروی از محی الدین ابن عربی کرده است.

### ۳۱. علم خدا / نراقی کاشانی، احمد بن محمد مهدی (متوفی ۱۲۴۵ق)

- چاپ: قم، گنگره بزرگداشت محققان نراقی، ۱۳۸۰ ش

رساله ای فارسی است که با یک سوال شروع شده است. و آن این که آیا خداوند پیش از ایجاد اشیاء علم به هیئت و صورت آنها نداشته است؟ آیا خداوند دو علم دارد یکی قدیم ذاتی و دیگری حادث؟<sup>۳</sup>

### ۳۲. علم الله تعالی = علم الباری = رساله العلمیة / احسائی، علی نقی بن احمد (متوفی

۱۲۴۶ق)

- چاپ: بیروت، موسسه شمس هجر و البلاغ، تحقیق: صالح احمد الدباب.

ایران.

۱ فهرستواره (دنا)، ج ۲، ص ۸۹۲

۲ فهرست نسخ خطی کتابخانه شیخ علی حیدر، ج ۱، ص ۱۵۸؛ فهرستواره، (دنا)، ج ۷، ص ۵۸۵.

۳ نراقی، رسائل و مسائل، قم، گنگره بزرگداشت محققان نراقی



وی در مقدمه نگاشته است: عده ای به پدرم نسبت داده‌اند که او قائل است خداوند قبل از ایجاد و تکوین اشیاء به آنها علم نداشته و بعد از ایجاد علم پیدا کرده است، وی بعد از رد این نسبت، علم الهی را با استفاده از احادیث معصومین (علیهم السلام) اثبات نموده است. از این رساله تعداد هفده نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران شناسایی شده است.<sup>۱</sup>

مهمترین نسخه‌ها:

- تهران، ملک، ش، ۱۳/۲۸۰۷
- تهران، دانشگاه، ش، ۳/۱۴۲۲

### ۳۳. علم الباری / نوری اصفهانی، علی بن جمشید (متوفی ۱۲۴۶ق)

رساله ای کوتاه به دست خط محمد صادق بن محمد جعفر خراسانی - از شاگردان مولف - که به سال ۱۲۴۸ ق تحریر گردیده است. به نظر می‌رسد این مطالب را محمد صادق بن محمد جعفر از استادش نوری اصفهانی درباره علم الهی به جزئیات نقل کرده است.

از این رساله یک نسخه خطی شناسایی شده است:

- تهران، دائرة المعارف، ش ۳۳/۵۳۴.<sup>۲</sup>

### ۳۴. شرح رساله کیفیت تعلق علم خداوند به معلومات / گوهر قراجه داغی، حسن بن علی (متوفی ۱۲۶۶ق)

مولف از شاگردان شیخ احمد احسائی است، وی نخست یک فائده در کیفیت علم خداوند به معلومات از رساله استادش آورده و سپس بخشهایی از آن را شرح داده است.

از این رساله یک نسخه خطی شناسایی شده است:

- قم، مرکز مطالعات، ش ۹۶۹۵/۶.<sup>۳</sup>

### ۳۵. علم الهی / قزوینی، خلیل بن محمد زمان (قرن ۱۲ ق)

در این رساله از استاد ایشان، امیر محمد ابراهیم قزوینی متوفی ۱۱۴۹ ق سوال شده است که

۱ فهرستگان (فنخا)، ج ۲۲، ص ۸۵۹

۲ فهرست نسخ خطی مرکز دائرة المعارف، ج ۱، ص ۱۷۷.

۳ فهرستگان (فنخا)، ج ۱۹، ص ۸۱۵

آیا احاطه علم الهی به زمانیات مستلزم حصول همه معلومات زمانی است؟ ایشان پاسخ سوال را با عنایت به شرح رساله العلم خواجه داده است، و لکن ملا خلیل توجیه دیگری دارد، او می‌گوید: علم باری تعالی همچون قدرت از صفات فعل است، و قبل از ایجاد باری تعالی را التفاتی به اشیاء نیست، البته خداوند همیشه دارای علم ذاتی است هر گاه بخواهد خلق می‌کند و می‌داند. از این رساله تعداد دو نسخه شناسایی شده است:

- تهران، مجلس، ش ۱۸۶۲/۲.
- قم، مرکز احیاء، ش، / ۸۸۸<sup>۱</sup>.

### ۳۶. علم الله تعالی / مراغی، حسن بن عبدالرحیم (متوفی ۱۳۰۰ق)

ایشان مباحث علم الهی را با مشرب عرفانی طرح کرده و می‌فرمایند: چون تعدادی از علماء و فلاسفه در مسأله علم الهی راه افراط و تفریط را پیموده‌اند و در نهایت به تشبیه یا تعطیل کشیده شده‌اند باید راه وسطی را در این مسیر پیمود. از این رساله تعداد دو نسخه خطی شناسایی شده است:

- قم، مرعشی، ش ۳۳۲۹/۱.
- تهران، مجلس، ش ۱۰۱۸۹/۵<sup>۲</sup>.

### ۳۷. علم الله تعالی / بجرانی، علی بن عبد الله (متوفی ۱۳۱۹ق)

تاریخ تألیف رساله ۲۳ جمادی الثانی ۱۳۰۹ ق می‌باشد. این رساله پاسخ به پرسشی است از سید غلام حسین مولوی درباره علم الهی، و این که خداوند به محال و معدوم هم تعلق می‌گیرد یا نه؟ وی با استناد به احادیث ائمه (علیهم السلام) می‌نویسد که علم باری تعالی شامل همه معلومات می‌باشد. و علم الهی صفت حقیقی است که اضافه می‌شود.

از این رساله تعداد دو نسخه شناسایی شده است:

۱ فهرستگان (فنخا)، ج ۷، ص ۱۷۸.  
 ۲ فهرستواره، (دنا)، ج ۷، ص ۵۸۷.

- قم، مرکز احیاء آثار، ش ۱۴۶/۲۳.
- قم، مرعشی، ش ۶۱۸۸.<sup>۱</sup>

### ۳۸. علم الباری و انکار تعلقه بالمستحیل / تستری، سید عبدالحسین بن علی میرابی (متوفی ۱۳۴۳ق)

مؤلف این رساله را که به خط مؤلف و در سال ۱۳۰۸ ق تحریر گردیده است، در جواب قاضی الاباضی، سیف بن ناصر بن سلیمان خروسی قاضی زنگبار نوشته است. مباحث رساله در سه بخش تألیف شده است: (۱) عموم علمه تعالی (۲) کیفیت تعلقه بالمعدوم (۳) التوفیق بین کون علمه ازلیاً و ما یظهر منه حدوثه<sup>۲</sup>.

### ۳۹. علم الباری بالمتنعات / شیخ الشریعة اصفهانی، فتح الله بن محمد جواد (متوفی ۱۳۳۹ق)

رساله ای است مختصر درباره علم الهی که شیخ آقا بزرگ دست خط او را دیده است.<sup>۳</sup>

۴۰. علم الله تعالی / صدر العلماء کردستانی، محمد بن محمد سعید تختی مردوخی (قرن ۱۳ق)  
وی علم الهی را از غوامض مسائل دانسته و گفته است: علم الهی یعنی احاطه تامه کشفیه خداوند به اشیاء قبل از ایجاد و بعد از آن، و این برای ذات او ممتنع نیست؛ چون این علم ممکن است و نیاز به علت دارد و علتش خود اوست.  
از این رساله تعداد چهار نسخه خطی شناسایی شده است:

- مشهد، آستان قدس، ش ۱۱۰۹۷/۳.
- تهران، دانشگاه، ش ۵۹۱۹/۲.
- تهران، مجلس، ش ۱۷۷۱۶.
- اصفهان، عمومی اصفهان، ش ۱۱۴۸۷.<sup>۴</sup>

۱ فهرستگان (فنخا)، ج ۲۲، ص ۸۶۱.

۲ الذریعة، ج ۱۵، ص ۳۱۹، ش ۲۰۴۷.

۳ الذریعة، ج ۱۵، ص ۳۲۰، ش ۲۰۴۹.

۴ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۵۸۷.

۴۱. علم الباری بذاته و بمخلوقاتہ / حسینی، احمد بن محمد (قرن ۱۳ق)  
رساله ای کوتاه در علم باری تعالی به ذات و مخلوقاتش، اعم از کلیات و جزئیات و معقولات و محسوسات است که در بیستم ربیع الثانی ۱۲۴۴ ق تحریر شده است.

این رساله یک نسخه خطی دارد:

- تهران، دانشگاه، ش ۶۸۱۵.<sup>۱</sup>

۴۲. علم الهی (ضمن «الجواهر المقطعة») / موسوی تنکابنی، سید محمد مهدی بن محمد

جعفر (قرن ۱۳ق)

کتاب «جواهر المقطعة» شرحی بر چهل حدیث از طرق اهل بیت (علیهم السلام) است. حدیث بیست و نهم کتاب در مبحث علم باری تعالی است، وی در مسأله علم و معلوم سه قول مطرح می‌کند و بعد از توضیح درباره آنها می‌فرماید: علم حادث همان ایجاد معلوماتی است که در علم ازلی هست.

این رساله یک نسخه خطی دارد:

- قم، مرکز احیاء، ش ۲۰۵۲.<sup>۲</sup>

۴۳. علم باری تعالی / حسینی کاشانی، ماجد بن ابراهیم (قرن ۱۳ق)

رساله ای مختصر پیرامون علم الهی است.

این رساله یک نسخه خطی دارد:

- تهران، مروی، ش ۸۷۷/۱۸.<sup>۳</sup>

۴۴. علم الله تعالی (رسالة علمية) / مرندی، علی اکبر بن معصوم (قرن ۱۳ق)

رساله ای است که مولف به امر استادش محمد درباره علم خداوند با نگاه شیخیه در چند

۱ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۵۹۱.

۲ فهرستواره (دنا)، ج ۳، ص ۱۱۱۲.

۳ فهرست نسخه خطی مدرسه مروی، ص ۳۲۳.

فصل به تاریخ ربیع الثانی ۱۲۹۷ ق تحریر گردیده است و در پایان دستنوشته استاد را در تأیید نوشته اش آورده است.

این رساله یک نسخه خطی دارد:

- تهران، دائرة المعارف، ش ۲۰۱۵/۱<sup>۱</sup>

#### ۴۵. علم الله تعالی / رواندوزی، محمد (ناشناخته)

رساله ای است مختصر مشتمل بر یک مقدمه و دو فصل درباره علم الهی.

این رساله یک نسخه خطی دارد:

- قم، گلپایگانی، ش ۲۳۸۳/۱-۲۳<sup>۲</sup>

#### ۴۶. علم الهی = دانائی خداوند / رضوی، عبدالرحیم حسینی

رساله ای است فارسی درباره کیفیت علم خداوند به اشیاء.

وی دانستن این علم را از مسائل ضروریه مذهب می داند؛ و لذا به صورت خلاصه و با استناد به آیات و روایات و با استفاده از کتاب کلمات مکنونه ملا محسن فیض چگونگی علم خداوند به اشیاء را بیان می کند.

این رساله یک نسخه خطی دارد:

- تهران، دانشگاه، ش ۸۸۷/۳<sup>۳</sup>

#### ۴۷. حقیقة علم الله / قاضی محمد یزدی (قرن ۱۴ق)

این رساله یک نسخه خطی دارد:

- تهران، سپهسالار، ش ۲۰۹۵/۳<sup>۴</sup>

۱ فهرستگان (فنخا)، ج ۱۶، ص ۵۴۱.

۲ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۵۸۷.

۳ فهرست نسخ خطی دانشگاه، ج ۳، ص ۲۲۶.

۴ فهرست کتابخانه سپهسالار، ج ۴، ص ۳۲۴.

#### ۴۸. علم الهی / ناشناخته

رساله ای است فارسی در موضوع علم الهی.  
تاریخ کتابت رساله، رمضان ۱۱۱۴ ق ذکر شده است.  
این رساله یک نسخه خطی دارد:  
• مجلس، ش ۱۲۹۰۹ (۲۲۱).<sup>۱</sup>

#### ۴۹. علم الله تعالی / ناشناخته

رساله ای است بسیار کوتاه درباره علم الهی و مسأله حسن و قبح و آیاتی در شأن و منزلت علی (علیه السلام) و ظاهراً قطعه ای از شرح یا حاشیه کتابی از خواجه نصیرالدین طوسی باشد.  
از این رساله تعداد سه نسخه خطی شناسایی شده است:  
• مرعشی، ش ۱۳۷۳۲/۸.  
• تهران ف مجلس، ش ۶۰۲/۷.  
• تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ش ۳۸/۶.<sup>۲</sup>

#### ۵۰. علم الهی / ناشناخته

بحثی مفصل در علم الهی با نقل قولهای بسیار از ابن سینا و فارابی و خواجه نصیرالدین طوسی است. این بخش قسمتی از کتابی مفصل در فلسفه است.  
این رساله یک نسخه خطی دارد:  
• قم، گلپایگانی، ش ۳۹۵۰/۳-۲۰/۷۰.<sup>۳</sup>

#### ۵۱. علم الباری / ناشناخته

رساله ای درباره علم خداوند به جزئیات است. مولف در ابتدا شبهه منکرین علم خداوند به جزئیات را مطرح نموده و با استناد به سخنان حکماء می گوید: خداوند عالم به جزئیات بر وجه کلی است یعنی کلیت صفت علم است، کسی که این عقیده را ندارد کافر است.

۱ فهرستگان (فنخا)، ج ۲۲، ص ۸۶۵.

۲ فهرستگان (فنخا)، ج ۲۲، ص ۸۶۱-۸۶۵.

۳ فهرستواره (دنا)، ج ۷، ص ۵۸۸.

از این رساله تعداد هفت نسخه خطی شناسایی شده است. که مهمترین آنها عبارت اند از:

- تهران، مجلس، ش ۱۱۳۱/۲۵.
- مشهد، گوهرشاد، ش ۱۵۶۴/۷
- تهران، مجلس، ش ۴۹۰۰/۱۰۵
- تهران، مجلس، ش ۴۲۰/۴ طباطبائی
- یزد، وزیری، ش ۳۹۷۸/۱
- مشهد، رضوی، ش ۱۸۳۴۰
- قم، مرعشی، بدون شماره<sup>۱</sup>

